

ELŐADÁSOK KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR
EMLÉKEZETÉRE

10. SZÁM.

CSOMA 99

KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR
CÉLJA

ÍRTA ÉS A M. TUD. AKADÉMIA 1934. MÁRC. 26-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN FELOLVASTA

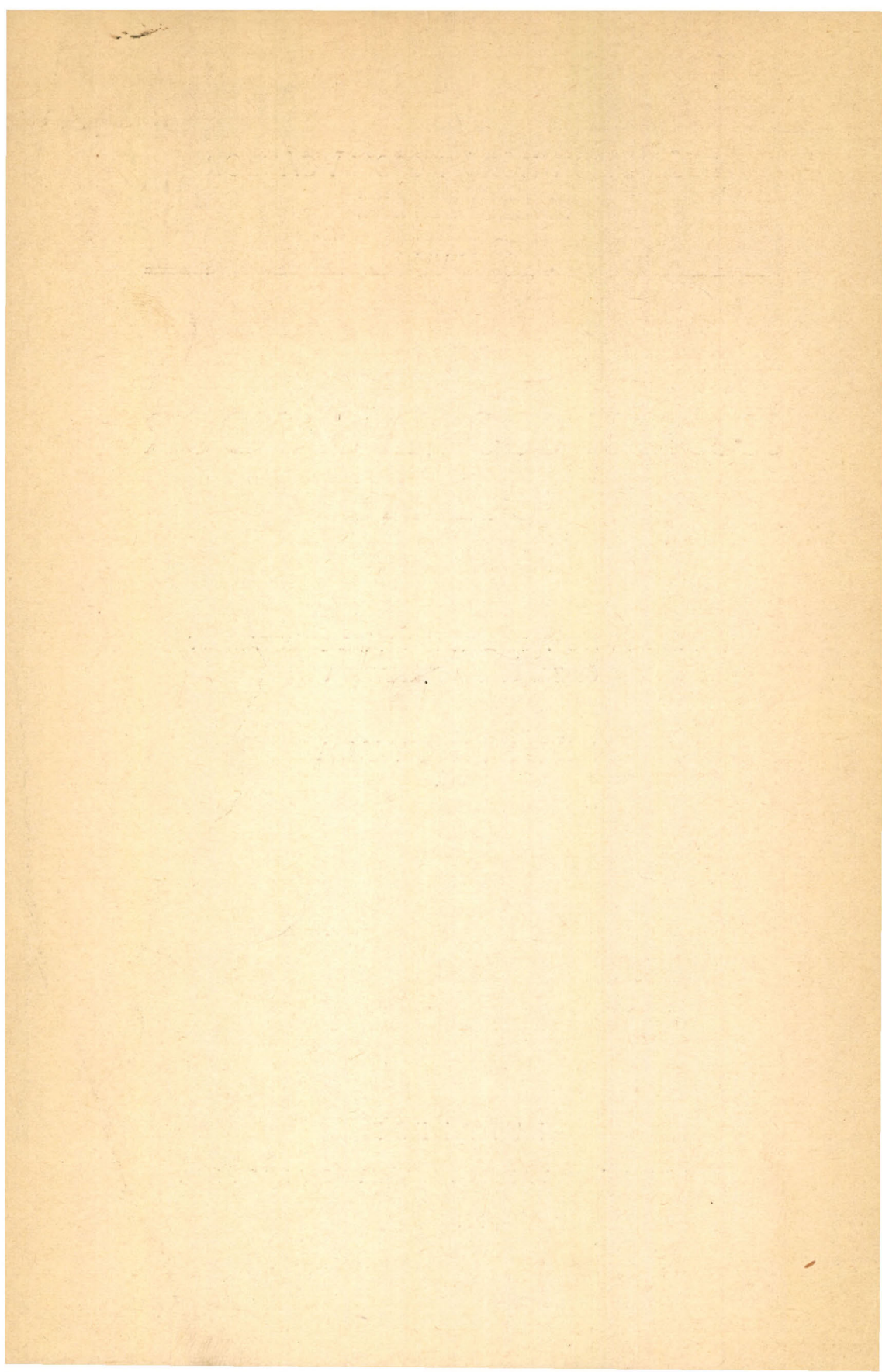
NÉMETH GYULA

I. TAG.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1935.



Csonia 99
35415 (Jisoi)

S: 38025

Kel. Ir. D. 3440/10

425788

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR CÉLJA

ÍRTA ÉS A M. TUD. AKADEMIA 1934. MÁRC. 26-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN FELOLVASTA

NÉMETH GYULA

L. TAG.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1935.

MTAK



0 00003 40813 1

Keleti Gyűjtemény

773.901

Németh, Gyula :

Kőrösi Csoma Sándor célja

Kel. Ir. O. 3440/10

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJA, KARCAG.

Kőrösi Csoma Sándor kutatásainak célja, tudományos érdeklődésének fejlődése egyike a magyar tudománytörténet legérdekesebb kérdéseinek. Vizsgálatát megnehezíti Csoma rendkívüli zárkózottsága, jellemének ez az erősen mutakozó székelv vonása. E sajátságos, nagy tudós lélek fejlődésének fővonalát szeretném ez alkalommal megrajzolni. Csoma úgy él a köztudatban, mint a tibeti filológia megalapítója s mint a magyarok rokonait kereső ázsia-utazó. Hogyan függ össze tudományos egyéniségének e két vonása? Az említett két tudományterület, a tibeti filológia és a magyar őstörténet, meglehetősen távol áll egymástól s önkénytelenül felvetődik az a gondolat, hogy Csomának talán nem is volt logikusan átgondolt tudományos programja. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk Csoma tudományos érdeklődésének fejlődését, azt találjuk, hogy ez a fejlődés ismereteink akkori állása szerint egészen logikus.

Hogy bizonyításomat könnyebben lehessen követni, itt röviden előre megmondom dolgozatom eredményét. Az akkori tudományban igen el volt terjedve és nagytekintélyű képviselőkre talált az a nézet, hogy a magyarok az ujuguroktól származnak. E mellett volt olyan nézet is, hogy az ujugurok és a tibetiek között kapcsolat van. Csoma az ujugurok földjére indult, hogy megkeresse a magyarok rokonait. Az ujugurok földjére, Keleti Turkesztánba, zavaros politikai viszonyok miatt nem juthatott el s mivel ekkor buzditást nyert a tibeti nyelv tanulmányozására, ebbe mélyedt el. Ez Kőrösi Csoma Sándor fejlődésének az útja s ezt fogom a következőkben részletesen kifejteni.

Wurzbach életrajzi lexikonának harmadik kötetében (1855) a Csoma címszó alatt azt olvassuk, hogy Kőrösi Cso-



ma Sándor 1816—18-i németországi tanulmányai közben Göttingában Blumenbachnak, a modern anthropologia megalapítójának, e sokoldalú és szellemes embernek előadásait is hallgatta s hogy állítólag Blumenbachnak az a kijelentése, hogy a magyarok valószínűleg a kínai évkönyvekben sokat szereplő ujuguroktól származnak, bírta rá őt arra, hogy a magyaroknak ezt az állítólagos őstörzsét s ezeknek eredeti hazáját Ázsia belsejében felkeresse.

Wurzbach adatának eredetét nem tudtam megállapítani; idézett és számomra hozzáférhető forrásaiban nem találtam. Bár Wurzbach a tudósítást csak mint állítólagos hitelet közli, nem tudom, nem kell-e neki mégis hitelt tulajdonítanunk. Annyi kétségtelen, hogy Csoma eredetileg nem Tibetbe vagy Indiába szeretett volna eljutni¹ — amint ezt Duka Tivadar is hangsúlyozza, — hanem az ujugurokhoz.¹ Megírta ő maga, és pedig abban a hosszú beadványban, melyben 1825-ben az indiai kormányhatóságnak addigi munkálkodásáról beszámol,² hogy mielőtt tibeti tanulmányaiba merült volna, Jarkendbe, tehát Keleti Turkesztánba, az ujugurok földjére akart menni. Ez az eszme azután tibeti tanulmányai közben is kíséri. Tibeti forrásokban *jugur* néven találta említve az ujugurokat, kiket ő *jugar*-nak nevez. Ez kétségkívül ébren tartotta, sőt növelte is az ujugurok iránti régi érdeklődését. Még inkább erősítette ezt az érdeklődést egy másik körülmény.

A Magyar Nyelv XXVII. (1931) kötetében Ligeti Lajos „A j u g a r o k földje” című cikkében kimutatta, hogy Csoma Észak-Indiában értesüléseket kaphatott azokról az ujugurokról, akik a kínai Kan-szu tartományban, Szu-csou város táján, *jögur* néven a mai napig is megvannak s ezeket fel is akarta keresni. A *jögur* nevet viselő ujugurok — mint Ligeti kifejti — a IX. század közepén költöztek a jelzett területre, a 840-ik év után, amely évben a kirgizek megdöntötték az ujugur birodalmat. Hogy ezeket fel akarta keresni Csoma, azt Ligeti azzal a beszélgetéssel bizonyítja, melyet Csoma Campbell-lel, az angol kormány ügyvivőjével folytatott

¹ Körösi Csoma Sándor dolgozatai, 34.

² I. m. 27.

Darjilingben, a halála előtti napokban. „Hosszú és fáradalmas kutatásainak végcélját illetőleg — írja Campbell — minden reménye abban összpontosult, ha a jugarok országát felfedezi. Ugy gondolta, hogy ezt az országot Laszától és Cham tartományától északkeletre, Kína nyugati határain fogja megjelteni.”¹ Ha Campbellnek ezzel az adatával összevetjük azt, hogy a jögurok a Csoma által megjelölt területen, Lasszától és Cham tartományától északkeletre, Kína nyugati határain laknak, nem kételkedhetünk abban, hogy Csoma ebben az időben valóban a jögurokhoz szeretett volna eljutni.

Körösi Csoma Sándor tudományos érdeklődésében tehát kétségtelenül rendkívüli szerepet játszottak az ujugurok.

Mielőtt tovább mennénk, szóljunk néhány szót az ujugurokról. Az ujugur középázsiai török nép, mely ezen a néven a VII. század kezdete óta szerepel. Nyelvileg a türkökhöz, a törökség névadóihoz állnak legközelebb. Őseik kínai feljegyzések szerint a Góbi sivatagtól délre laktak és a IV. század végén költöztek északra, a Bajkál tótól délre eső területre, a Szelenga vidékére. Egy időben a türkök fennhatósága alá tartoztak, de a VII. század elején felszabadulnak. 630-ban Kinának hódolnak, mellyel hol barátságos, hol kevésbé barátságos viszonyban vannak. 745-ben megdöntötték a türkök birodalmát s úgy látszik ekkoriban erősödtek meg Keleti Turkesztánban; viszont 840-ben az ő birodalmukat tették tönkre a kirgizek. Az ujugurok szétszóródtak, délibb területekre költöztek. Talán ekkoriban lett Keleti Turkesztán az ujugurok legfontosabb területe. Ezen a földön — az északkeleten lakó tokhárokat leszámítva — régi iráni lakosság és iráni kultúra virágzott, melynek kínai és indiai elemei is voltak. A lakosok főleg földműveléssel, iparral és kereskedelemmel foglalkoztak. Az ujugurok átvették a keletturkesztáni műveltséget s a középázsiai művelődéstörténet egyik legfontosabb tényezőjévé váltak. Országukban több vallás élt. Legtöbben voltak a buddhizmus hívei, — a buddhizmus Keleti Turkesztánban még a Kr. u. századokban elterjedt. Sok manichaeus is volt az ujugurok között; Bügü kán ujugur fejedelem

¹ Duka Tivadar, Körösi Csoma Sándor dolgozatai, 143.

még 763-ban államvallássá tette a manichaeus vallást. Az V. század óta nesztoriánus térítés is volt Keleti Turkesztánban s ennek a vallásnak is voltak hívei; különösen megerősödött a keresztyénség Keleti Turkesztánban a VIII. században. A szíriai nesztoriánus hittérítők a hellénizmus kultúráját is képviselték. Akadtak hívei a párszi vallásnak is. Az iszlám csak a X. század elején kezd terjedni az ujugrok közt.

Különös jelentőséget adott Keleti Turkesztánnak az a körülmény, hogy rajta ment át Ázsia legfontosabb kereskedelmi útja, Kínából Perzsiába és Indiába. Fontos szerepet játszottak az ujugrok a mongol korban is, amikor a birodalom legbefolyásosabb elemei közé tartoztak; az ujugur nyelv és írás szinte az egész birodalomban el volt terjedve; az ujugur írást a mongolok át is vették. De maradtak ránk ujugur nyelvemlékek a későbbi századokból is.

S most lássuk, mi volt az oka Csoma érdeklődésének, mit tudott az ujugurokról és mit gondolhatott az ujuguroknak a magyar őstörténettel való kapcsolatáról.

Az ujugurokra vonatkozólag már régi idők óta rendelkezésre állottak keleti és nyugati források, de ezeknek a felhasználása természetesen csak lassan, fokozatosan történt.

Az ujugurokról az európai irodalomban már Rubruquis és Plano Carpini is beszélnek. Megemlíti az ujugur népet Schiltberger is (das volck ... *Uygiur*, ed. Langmantel 40, vö. 121. l.). Schiltberger a nikápolyi csatában, 1396-ban került török fogságba; élményeinek leírása már a XV. században megjelent (Langmantel hat XV. századi kiadást ismer).

Egy XIII. századi, szírül és arabul író püspöknek, Barhebraeusnak, más néven Gregorius Abulfaradžnak két művét a XVII. század közepén latinra fordítja és Oxfordban kiadja Pococke Edvárd, az iszlám-tudomány egyik nagyérdemű úttörője. Barhebraeus, kinek részletes ismeretei voltak a mongol birodalomról, az ujugurokat is megemlíti, kínai uralom alatt álló török népnek mondja őket.¹

¹ Pococke műveit nem láthattam. A rendelkezésemre álló irodalom idézeteiben — a mi szempontunkból lényegtelen — ellentmondások vannak: Klaproth, *Mém. rel. à l'Asie*, II. 307; Radloff, *KudBil.* I. k. VIII. l.

D'Herbelot, 1697-ben Párizsban és azután többször megjelent és igen népszerű, „Bibliothèque Orientale” c. keleti enciklopédiájában Rašideddīn nyomán ír az ujugurokról.

Az ujugur írás és irodalom ismeretéről ebben az időben még nincsen szó. Mikor Colbert 1673 körül egy ujugur írásos kéziratot kap, a Miṣrādž-nāme és a Teőkere-i Evlijā nagyon szép kiállítású kéziratát, meg akarván tudni jelentőségét, megbízza Péti de La Croix pátert, a keleti nyelvek kiváló ismerőjét, hogy határozza meg a kéziratot. Ez azonban csak a miniatűrök részletes leírását adja s az írásról annyit mond csupán, hogy „écrit en caractère extraordinaire”. A kézirat egy részének másolatát elküldték Törökországba, ahonnan fantasztikus vélemények érkeztek, melyek afrikai arab írást, amuletteket, egy elveszett arab-szír keveréknyelvet emlegettek. Párizsban kurdnak is vélték a kéziratot, de voltak, kik helyes nyomon jártak, akik t. i. a mandzsu írásra utaltak. Csak 1820-ban sikerült Abel-Rémusatnak megállapítani, hogy ujugur írásos kézitról van szó.¹

1726-ban jelenik meg Leidenben a XVII. századi Abulyāzī chívai fejedelem „Šedžere-i türkö” (Török családja) c. híres munkájának francia fordítása. E munka, mely egyike lett az ázsiai történet leggyakrabban használt forrásainak, igen bőven szól az ujugurokról, fontos szerepet juttat nekik már a törökök eredetéről és legrégibb történetéről szóló legendás elbeszélésekben is.

Az ujugurokat is tárgyaló XVIII. századi történeti munkák közül ki kell emelnem Deguignes művét, a „Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux” c. nagyösszefoglalást, mely Párizsban, 1756-ban jelent meg; a francia kiadást már 1768-ban követte Dähner német fordítása. Deguignes Abulyāzī és kínai források nyomán beszél az ujugurokról, azonosít velük, illetőleg a tokuz-ujgurokkal, egy a kínaiaknál — ahogy ő írja — heou-tche-su néven szereplő népet, de azt nem tudja, hogy a

(úgy látszik, Klaproth nyomán); Brockelmann, *Gesch. der arab. Lit.* I. 350; Enzsl. s. v. Barhebräus; Pfannmüller, *Handbuch der Islam-Literatur*, 128.

¹ Pavet de Courteille, *Mirādž-nāme*, I. I. skk.

„hoei-ke“, egy a kínaiaknál sokat szereplő török nép s kikről Deguignes több mint 30 lapot ír, azonosak az ujugrokkal.

De ami Deguignes művét a mi szempontunkból különösen jelentőssé teszi, az az a tény, hogy Deguignes a magyarok *hungarus* nevét az *igur* vagy *ujgur* névvel hozza kapcsolatba, azt tartván, hogy a magyarok bizonyos nyugati törökök és az igurok egyesüléséből keletkeztek.

Deguignes művének Magyarországon is híre volt. Szekér Joákim páter ezt írja róla 1791-ben megjelent „Magyarok eredete“ c. munkájában: „Mivel illy régi és eszméretlen dologban [t. i. a magyarok eredetének kérdésében] rút vakmerőség vólna, minden út-vezető nélkül megindulni, követtem ebben ama' nagy böltsességű férjfiat Deguinest, a' ki a' Magyarok eredetének fel-találásában az egész okos világnak fáklyát gyújtott, úgy hogy a' minek felkeresésében sok száz esztendőktől fogva mások kevés haszonnal fáradoztak, azt ő a' Sinabéliek írásaiban, mellyek a' Párisi Királyi Könyv-tartó-házban kezében akadtak, szerentséssen fel-találta és azokat halhatatlan szorgalommal egybe-szededetvén, azon Könyvében, mellyet a' Hunnusok, Törökök, Mógolok és Nap-nyúgoti Tatárok nevezetesebb eseteiről írt vala, a' most folyó századnak közepe táján közre botsátott. A' kinek Frantzia nyelvenn való írásait éles ítélete és böltsessége szerint meg-rostálgata és az okos világgal közle ama' dítiséretes Hazánk-fia Pray György“. (2. l.) Szekér Joákim nem tartozik a magyar történetírás kiválóbb szellemei közé, de idézett mondata jellemző Deguignes művének Magyarországon tett hatására, az ujugur kérdés és az ujugur-magyar kapcsolat ismeretének terjedésére.

Még világosabb és nyomatékosabb formában hozta kapcsolatba az ujugrokat a magyarokkal egy szentpétervári tudós, Johann Eberhard Fischer. Fischer még 1756-ban, tehát Deguignes műve megjelenésének évében írt egy értekezést a magyarok eredetéről „De origine Ungrorum“ címen, melyet azonban csak 1770-ben adott ki Schlózer a „Quaestiones Petropolitanae“-ban.¹ De még előbb, 1768-ban megjelent Fischernek „Sibirische Geschichte“ c. munkája, mely-

¹ Gombocz, Bulg.-türk. Lehnw. 7.

ben a magyarok eredetét szintén tárgyalja. Fischernek az a nézete, hogy az ujugrok Közép-Ázsiából nyugatra vándoroltak; egy részük a szamojédok szomszédságában telepedett le s új lakóhelyük az ő nevükről kapta a *Jugria* nevet. Ezek a Jugriában lakó ujugrok Fischer szerint a magyarok és vogulok ősei. Nagyjában Fischer nézetét vallja ezekben a kérdésekben Schlözer is „Allgemeine Nordische Geschichte” c. sokat emlegetett munkájában, mely 1771-ben jelent meg Halléban (419—20. l.), továbbá Thunmann „Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker” című, Lipcsében 1774-ben megjelent, igen elterjedt művében. Mindezt részletesen tárgyalta legújabbban, 1930-ban, Zsirai Miklós, „Jugria” c. tanulmányában.¹

Pray a „Dissertationes historico-criticae in annales veteris Hunnorum, Avarum, et Hungarorum” c., 1775-ben, Bécsben megjelent művében (32. l.), elfogadja Fischernek fentemlített nézetét, hogy a magyarok, kik szoros kapcsolatban vannak a vogulokkal, Jugria lakóitól, azaz az Irtis mellékére költözött ujugroktól származnak, Budai Ézsaiás „Magyar ország históriája a' mohátsi veszedelemig” c. könyvében pedig, melynek második kiadása 1811-ben jelent meg, bizonyos összefüggésben a következőket olvassuk: „Sokkal hihetőbb tehát, hogy az *Ungarus* és *Hungarus* nevezet az *Uigur* és *Un Uigur* névből lett, mellyel neveztettek a' Magyarok, minekelőtte Á'siából kijöttek volna...” (56. l.)

Íme tehát a hazai és külföldi történeti irodalom legismertebb és részben legkiválóbb termékeiben szó van ez időben az ujugrokról, mint a magyarok őseiről. Kétségtelen, hogy Csoma ez elméletet már nagyenyedi diák korában megismerte, hiszen ekkor már ő sokat foglalkozott a magyarok eredetének és ősi hazájának kérdésével.

De az ujugur kérdés iránt rendkívüli érdeklődés volt Európában az illető tudományos körökben éppen a múlt század tízes éveiben, mely érdeklődés egészen jól érthetővé teszi, hogy Csoma figyelme különösebben erre a népre irányult. Ekkor adja ki t. i. Klaproth, korának egyik legismertebb nevű orienta-

¹ NyK. XLVII—XLVIII.

listája, mivel később Csoma is levelezett, az ujugurokra vonatkozó kutatásait. 1811-ben jelent meg Bécsben, a *Fundgruben des Orients* II. kötetében „Über die Sprache und Schrift der Uiguren“ c. dolgozata, mely 1812-ben külön is megjelent Berlinben s kiadta Klaproth 1814-ben, „Reise in den Kaukasus und nach Georgien“ című műve második kötetében is — javítva és bővítve. 1811-től 1814-ig, tehát közvetlenül a Csoma göttingai tartózkodását megelőző években, háromszor adta ki e szerint Klaproth ezt a dolgozatot. Hogy ez Göttingában nem egyszer szóbakerült, az kétségtelen. Ismerkedjünk meg vele részletesebben.

Klaproth először is elvlasztja — egészen helyesen — az ujugurokat egyrészt Jugria lakóitól, másrészt a bizánciaknál szereplő oguroktól; azután megállapítja, hogy az ujugurok, kik Krisztus születése óta Belső-Ázsiában, Chami és Turfán között, az ú. n. kis Bochariában, azaz Keleti Turkesztánban laktak és laknak ma is, a törökséghez tartoznak. Hivatkozik Rubruquis tudósítására, az Ulug Begnél fennmaradt, állatciklusi ujugur évnevekre, a turfáni nyelvről való saját feljegyzéseire (egész kis szójegyzéket ad), majd közli eredetiben és fordításban Abulġāzīnak az ujugurokról szóló fejezetét. Végül összeállítja bizonyos kínai források idevonatkozó történeti és földrajzi tudósításait. Dolgozata második részében az ujugur írással foglalkozik Klaproth. Először ismerteti az 1392-ben született Ibn ‘Arabšāh idevonatkozó tudósítását. Úgy gondolja, hogy az ujugur írás sabaeus eredetű, melyet a nesztoriánus keresztyénséget terjesztő szíriai misszionáriusok hoztak Közép-Ázsiába. Beszél arról, hogy milyen jelentősége volt az ujugur nyelvnek és írásnak a mongol korban, többek közt Perzsiában, a Kaukázusban, Kipcsakban; ismertet érmekeket, melyeken ujugur felírás is van. Azt mondja, hogy az ujugur írás ma is használatos Kelet-Turkesztánban s hogy ezzel az írással kéziratok vannak európai könyvtárakban. Azután részletesen elmondja, hogy vették át a mongolok és mandzsuk az ujugur írást s ismerteti ezeknek a népeknek az írásait. Egy utóíratban¹ Langlès-szel polemizálva és Abulġāzī

¹ Nachschrift. Reise in den Kauk. 563—76.

idevonatkozó tudósításait hitelesnek véve, kifejti, hogy az ujugrok őshazája a Balkas tó és a Szir-darja között a Csu folyó vidékén volt s innen vonultak az ujugrok Oguz kánnal Keleti Turkesztánba. Részletesen foglalkozik Abulyāzi chronológiájával, melyet használhatatlannak tart. Elveti Langlèsnek azt a gondolatát, hogy az ujugr írást az ujugrok találták fel s tőlük került Szíriába és Chaldeába.

Különös érdeme Klaprothnak, hogy részletes ujugr ábécét ad, mely mint könnyen hozzáférhető segédeszköz, jól felhasználható volt további ujugr tanulmányoknál. Ekkor jut be a tudományos köztudatba az ujugr írás ismerete; ekkoriban határozza meg Abel-Rémusat a Mírādž-nāme és Teðkere-i Evlijā írásának ujugr voltát (erről fentebb szóltam) s 1823-ban Jaubert¹ török nyelvtanában már mutatóványokat közöl e kéziratból, facsimilében, arab betűs átírással és francia fordítással.

Klaproth dolgozata alapos, világos képet ad az ujugr kérdés akkori állásáról, voltaképpen az első munka, mely nagy vonásokban teljes és lényegében hibátlan összefoglalást ad az ujugrokra vonatkozó ismeretekről.

Így állt az ujugr kérdés Körösi Csoma Sándor göttingai útja előtt.

Növelte az érdeklődést a következő években az a körülmény is, hogy Klaproth megállapításai nem maradtak elmentmondás nélkül. A Fundgruben des Orients VI. kötetében, 1818-ban Isaac Jacob Schmidt, egy holland származású szentpétervári tudós,² a mongol filológia megalapítója, Klaproth-tal szemben azt a tételt állította fel, hogy az ujugrok nem törökök, hanem tangutok, kiket Schmidt összekapcsolt a tibetiekkel. Schmidt állítását elsősorban arra alapította, hogy egy kis mongol munka, mely a mongol írás történetéről szól, azt állítja, hogy a tangut népet és országot egy időben ujugrnak hívták. Közelebbi vizsgálatnál azonban kiderül, hogy ez a mondat kései interpoláció.³ Jegyezzük

¹ Átveszi Davids 1832-ben Londonban angolul és 1836-ban ugyanott franciául megjelent török nyelvtanába. L. Pavet de Courteille, Mírādž-nāme, XIII.

² Babinger: *OstasZtschr.* VIII. 7. akk.

³ Ligeti: *Magyar Nyelv*, XXVII (1931), 308—9.

meg tehát magunknak, hogy 1818-ban, tehát abban az évben, mikor Csoma Németországból visszatért, az ujugrok — ha téves alapon is — kapcsolatba kerültek a tibetiekkel.

Klaproth dolgozata, melynek az imént három kiadásáról emlékeztem meg. Csoma németországi tartózkodása után még kétszer megjelent.

Először 1822-ben, Klaprothnak „Verzeichniss der chinesischen und mandschuischen Bücher der Königl. Bibliothek zu Berlin“ c. művében, azután Párizsban, 1823-ban : „Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren nebst einem Wörterverzeichnis und andern uigurischen Sprachproben aus dem kaiserlichen Übersetzungshofe zu Peking.“¹ A vita Schmidtel tovább folyt, de mint a legtöbb vita, el volt már döntve az első lépésnél, t. i. Klaproth dolgozatával. Klaproth különben 1826-ban „Tableaux historiques de l'Asie“ c. művében újra nagyszerű képet rajzolt az ujugrokról, különös tekintettel műveltségükre. Klaproth-hoz csatlakozott Abel-Rémusat is „Recherches sur les langues tartares“ c. 1820-ban, Párizsban megjelent munkájában. Schmidt „Forschungen im Gebiete der älteren religiösen, politischen und literarischen Bildungsgeschichte der Völker Mittel-Asiens, vorzüglich der Mongolen und Tibeter (Pbg. 1824)“ c. művében válaszolt Klaprothnak és Rémusatnak (75 skk.). Erre Klaproth „Observations critiques sur les Recherches relatives à l'histoire politique et religieuse de l'intérieur de l'Asie, publiées par M. J.—J. Schmidt, à St. Pétersbourg“ c. cikkében felelt (I. Mém. rel. à l'Asie, II. (1826), 301—410), ismételve, amit már mondott a kérdésről, de sok új bizonyítékot is hozva fel. Vö. még Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie 121—22, j. (1824).

Lassanként elcsendesült a vita s utána kevesebb szó esett a tudományos irodalomban az ujugrokról. Csoma 1819 végén elindult ázsiai útjára s meghalt 42-ben anélkül, hogy az ujugrok földjére eljutott volna, vagy hogy egyáltalában többet tudott volna az ujugrokról, mint 1818-ban, mikor Göttingából hazajött. Kövessük tovább az ujugur kutatások fejlődését, hogy lássuk, mi volt az, ami után Csoma annyira vágyott.

¹ Vater—Jülg, Litteratur der Grammatiken (1847), 419—20. E kiadásokat nem láttam.

Az ujjur kérdés iránt a hetvenes évek felé indul meg újra az érdeklődés, és pedig ez alkalommal éppen Magyarországon.¹ Ekkoriban kezdődik a nagy vita arról a kérdéstről, hogy török vagy finnugor eredetű-e a magyar nemzet; Vámbéry buzgón keresi a magyar-török nyelvi egyezéseket s összehasonlításai számára minden rendelkezésére álló török forrásanyagot igyekszik értékesíteni. Így irányul tekintete az ujjur anyagra.

1867-ben, a Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft XXI. kötetében „Eine Kašide in Ujgurischer Schrift und Sprache“ címen (638—51. l.) egy régi török költeményt ad ki, mely a Kutadgu Bilig bécsi kézírata végén található, de amely a Kutadgu Bilignél mintegy négyszáz évvel fiatalabb.

Az ujjur tanulmányok e második korszakának első fontos műve Vámbérynak a Kutadgu Biliget, egy ujjur írással írt becses török nyelvemléket tárgyaló kiadványa. A Kutadgu Bilig, magyarul: „A boldogulás tudománya“, nagy terjedelmű didaktikus költemény, melyet 1069-ben írt Kásgarban, tehát Kínai Turkesztánban egy balaszaguni, tehát Orosz Turkesztánból való ember. Mint mondtam, ujjur betűkkel van írva; nyelvi tekintetben kétséges az ujjur volta, ettől azonban most eltekinthetünk, mert általában mindig mint ujjur nyelvemlék szerepel. E mű egyetlen akkoriban ismeretes kéziratát Hammer-Purgstall szerezte meg Konstantinápolyban s ez azután Bécsbe került. Vámbéry 1868-ban, a Magyar Tudományos Akadémia közbenjárására megszerzi e kéziratot, nagy buzgalommal lát hozzá tanulmányozásához s már 1870-ben megjelenik Innsbruckban az Akadémia támogatásával Vámbérynak „Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik“ c. műve, melyben Vámbéry számos részletet közöl e nyelvemlékből, ujjur és latin betűs átírással és német fordítással s egy hosszabb bevezetésben az ujjur történet, nyelv és írás bizonyos kérdéseivel foglalkozik. Közli Timurnak egy ujjur írásos oklevelét s részletet közöl a Baxtjār-name-ből, melyről alább még szólni fogok. Ujjur szójegyzéket is ad s

¹ Munkácsi: Budapesti Szemle CLXII (1915), 103—4.

a mű végén a bécsi kézirat 6. lapját facsimile-másolatban mutatja be.

Vámbéry munkájának megjelenése egyik legfontosabb mozzanata az ujjur filológia történetének. Kár, hogy Vámbéry nem mélyedt el jobban a Kutadgu Bilig tanulmányozásában; kiadta művét alig egy évi munka után, holott a feladat legalább öt-hat évi munkát kívánt volna. Csak az első akadályokat hárította el, beleolvasta magát a kéziratba, de az a nyelvi anyag, melyet eredményül ad, annyira hibás és bizonytalan, hogy filológiai kutatásban használni nem lehet. Vámbéry munkáját — jelentőségének kiemelésével — Schott ismerteti a Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. XXV. (1871) kötetében.

Pár év múlva Schott önállóan is fellép ujjur tanulmányokkal: „Zur Uigurenfrage“ címen 1874-ben és 1875-ben egy-egy füzetet ad ki a berlini akadémiánál. Az elsőben javítja Klaproth tévedéseit, melyeket ez Rašideddin és Abul-yāzī fordításánál elkövetett, foglalkozik az ujjur fejedelmek *idikut* címével, az *ujjur* név eredetével. A két utóbbi kérdésben sok jót mond, de eredményre nem jut. Végül néhány, az ujjurokra vonatkozó kínai adatot tárgyal. A második füzetben főleg az ujjurok régi történetére vonatkozó kínai adatokat tárgyalja; felveti a kérdést, ujjur emlék-e a Kutadgu Bilig, majd újra Klaproth fordítási hibáival foglalkozik, végül beszél a görög *διφθέρα* „pergament“ (magyar *defter*) és *νόμος* „törvény“ szó keletázsiai vándorlásáról. Schott fejtegetéseiben nagy tudomány, de kevés kézzelfogható eredmény van.

Az ujjur vonatkozású tanulmányokat azután a francia Pavet de Courteille, az Institut tagja, a Collège de France tanára folytatja. 1882-ben kiadja a XV. századi „Mirâdj-nâme“-t, arab betűs átírással és francia fordítással, a Bibliothèque Nationale-nak abból a szép kéziratából, mely Colberté volt s melyről már megemlékeztem. Együttal ismerteti Mîr Haidarnak, egy XV. századi középázsiai török költőnek ujjur írással fennmaradt *Maxzen* c. művét s kivonatokat is közöl belőle. Nemsokára kiadja a másik munkát is, melyet a párizsi kézirat tartalmaz, a szintén XV. századi Teőkere-i Evlijā-t, és pedig nagy folio-alakban 1889-ben a fordítást, 1890-ben

pedig kisebb alakban a kézirat facsimile-másolatát.¹

Meg kell azonban jegyezni, hogy e munkák voltaképpen nem tartoznak az ujjur irodalomhoz, csak ujjur írással vannak írva. Ezt egy pár adat azonnal világossá teszi. 1435-ből maradt ránk a Baxtjār-nāme, 1436-ból a Mi'rādž-nāme és a Teðkere-i Evlija és 1439-ből a Kutadgu Bilig régebben ismert kézírata, mind a három ujjur írással és mind a három Herátban, Afganisztánnak északnyugati részében írták. Itt tehát ez időben divat volt az ujjur írás használata s ezzel írtak le nem ujjur nyelvű munkákat is.

Vámbéry Kutadgu Bilig-tanulmányai felébresztették Radl Vilmosnak, a török filológia szentpétervári képviselőjének figyelmét is. Radloff látta, hogy itt egy rendkívüli jelentőségű feladatról van szó s Vámbéry művének hiányaira rámutatva és tudományos tárgyalási módját némi eufémiával szubjektívnek bélyegezve, nagy apparátussal fogott hozzá egy tökéletes megoldáshoz. Először, 1890-ben a bécsi kézirat facsimile-másolatát adta ki egy hatalmas folio kötetben,² melyet 1891-ben követett egy másik nagy kötet s 1900-ban egy harmadik. A második,³ az 1891-i, a kézirat átírását tartalmazta tipográfikus ujjur betűkkel s egy nagy bevezetést, mely az ujjurok történetéről szól, a harmadik,⁴ az 1900-i, a kézirat cirill betűs átírását és német fordítását tartalmazza. Bármennyire fölényben érzi magát Radloff Vámbéry felett s bármilyen szorgalommal és költséggel készült is az ő kiadása, ma már minden turkológus tudja, hogy az ő kiadása is használhatatlan. Nem sikerült belőle, csak a facsimile s az 1891-i kötet bevezetésének azon részei, melyek Salemann-

¹ Tezkereh-i-Evliâ. Le mémorial des saints. Traduit sur le manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale par A. Pavet de Courteille. Paris, 1889. — Tezkereh-i-Evliâ. Manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale, reproduit par l'héliogravure typographique. Paris, 1890.

² Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien. Pbg. (Akad.) 1890.

³ Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun. Theil I. Der Text in Transscription herausgegeben. Pbg. (Akad.) 1891.

⁴ Das Kudatku-Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun. Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo herausgegeben. Pbg. (Akad.) 1900.

tól származnak s melyek az ujjurokra vonatkozó arab és perzsa szövegeket s ezek fordítását tartalmazzák. A szöveg átírása egészen helytelen, értelmezése nagyon bizonytalan. Maga Radloff gyakran más szöveget ad a cirill betűs átírásban, mint az ujjur betűsben s más — sokszor már harmadik — interpretációját adja egy-egy helynek szótárában. A Kutadgu Bilig használható kiadása még ma is a jövő feladata. Igaz, hogy a jövő kiadás készítője már könnyebb helyzetben lesz; Vámbérynak még csak a bécsi kézirat állt rendelkezésére, Radloff az 1900-i kötetben már egy arab betűs kairói kéziratot is használhatott, legújabbban pedig Fergánában fedezték fel a Kutadgu Bilignek egy új, arab betűs kéziratát.

Részletesen foglalkozott az ujjurok történetével s mint körülbelül száz évvel azelőtt, Kőrösi Csoma Sándor ifjúkorában divat volt, újra a magyarság őseit kereste bennük Thúry József, a Századok 1896-i kötetében írt nagy őstörténeti tanulmányában.

Jelentős lépés volt az ujjur nyelv megismerésében Thomsen Vilmosnak „Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure” c. dolgozata, mely a Keleti Szemle II. kötetében, 1901-ben jelent meg s mely a Kutadgu Bilig rímei alapján tisztázza bizonyos ujjur mássalhangzójelek hangértékét. E dolgozat az egész ujjur filológiának egyik legszebb terméke. Régebben még a Kutadgu Bilig címét is helytelenül állapították meg, midőn azt Kudatku Bilik-nek olvasták.

Ezzel befejeztük az európai ujjur tanulmányok második korszakának ismertetését. Következik e tanulmányok harmadik korszaka, mely mellett az előző korszakok kisebb jelentőségűek.

Az ujjur filológia e harmadik korszaka a legutóbbi negyven év keletturkesztáni kutatásaival van kapcsolatban; e kutatások az ázsiai népek művelődéstörténetében általában rendkívüli jelentőségűek. Az az ország, melynek megismerése Kőrösi Csoma Sándor tudományos törekvéseinek végcélja volt: az ujjurok földje, Kínának Tibet felett levő tartománya, Keleti Turkesztán, e pár évtized alatt a tudo-

mány történetében szinte páratlan bőséggel ontotta a legértékesebb nyelvi és művelődéstörténeti anyagot.¹

A buddhista, manichaeus, keresztyén vallásoknak az első évezredből származó nagyszerű archaeologiai emlékeit tárták fel a keletturkesztáni kutatások: épületeket, szobrokat, festményeket, melyek főleg az északnyugati Indiában levő Gandhára hatását mutatják, hol görög befolyás alatt saját-szerű művészet fejlődött ki. A keletturkesztáni művészet eredetére vonatkozólag eleinte tulságosan előtérbe került a hellén hatás; később kiderült, hogy ez emlékek problémaköre igen bonyolult; erősen számolni kell indiai és iráni elemekkel, az ókori kelettől maradt reminiscenciákkal s különös gond fordítandó a kínai vonatkozásokra is.

Korszakalkotók a keletturkesztáni kutatások a manichaeismus ismerete szempontjából; a manichaeismusról eddig csak keresztyén és mohamedán forrásokból kaptunk értesüléseket, most kezünkbe jutottak és megszólaltak e vallás eredeti emlékei.²

Nagy mértékben gazdagodtak az ind világi és vallásos irodalomról való ismereteink a keletturkesztáni leletekkel; az V. századi Kálidásza előzőit például eddig nem ismertük, most ezek előkerültek.

¹ W. Geiger, Die archaeologischen und literarischen Funde in Chinesisch-Turkestan und ihre Bedeutung für die orientalische Wissenschaft. Erlangeni egyetemi beszéd, 1912.

H. Lüders, Über die literarischen Funde von Ostturkistan. SB. PreussAW. 1914, V. 85. skk.

Vilhelm Thomsen, Aus Ostturkestans Vergangenheit. UngJbb. V (1925), 1—24. (Németre fordította H. H. Schaeder.) = SamlAfh. III. 293—324. (Itt dánul.) Először megjelent: Vor Tid I. (1914/15) 61—80, Kopenhága.

H. Cordier, Les fouilles en Asie Centrale. Mélanges d'histoire et de géographie orientales. II. Paris, 1920.

Benigny Gyula, A keletturkesztáni ásatások indogermán szempontból. (A Debreceeni Ref. Főimn. Értesítője, 1915/16, 20—26. l.)

A. v. Le Coq, Die buddhistische Spätantike in Mittelasien. I. (1922), 14 skk. Kiemelendő a Buddhistische Spätantike VII. kötete (1933), melyben Waldschmidt, Kümmel, Lüders és „Sarre az idetartozó problémák újabb állásáról tájékoztatnak.

² Legújabbban Egyiptomban is találtak manichaeus emlékeket — és pedig nagy számmal, görögből való kopt fordításban.

Nyelv vagy tizenkettő szerepel e felfedezésekben s egy új, eddig ismeretlen írás. Eddig nem ismert nyelvek és nyelvjárások kerültek elő ; ezek között legnevezetesebb a tokhár, egy új, magában álló indogermán nyelv ; utána következik a szogd, egy iráni nyelv, melyről eddig alig tudtunk valamit, majd egy másik, eddig ismeretlen iráni nyelv, az észak-árja, vagy ahogy újabban nevezik, száka nyelv s még két iráni nyelvjárás. Kínai, tibeti, mongol, tangut és egyéb, még meg nem határozott emlékek is kerültek elő.

De különös gazdagságban kerültek elő e kutatások alkalmával uigur emlékek, melyek az uigurok nyelvéről, irodalmáról és műveltségéről való ismereteinket rendkívüli mértékben gazdagították.

Keleti Turkesztán tudományos, főleg archaeologiai jelentőségét régebben sejtették. Erre vonatkozó tudósításokat már Regel, egy német szolgálatban álló botanikus közölt a *Petermanns Mitteilungen* 1879—80 és 1881-i köteteiben. De az ország meglehetősen hozzáférhetetlen volt, több jeles kutató életét vesztette benne ; Csoma sem ok nélkül mondott le 1822-ben arról, hogy felkeresse. Csak a kilencvenes években változtak meg az állapotok. Különösen Sven Hedin 1894—96-i útja bizonyította be, hogy a kutatás Keleti Turkesztánban lehetséges. Sven Hedin után több orosz és finn expedíció járt az országban, melyek között régészeti szempontból különösen fontos Klementz orosz akadémikusé. (1898.)

A kilencvenes években Keleti Turkesztánban néhány rendkívüli feltűnést keltő, indiai vonatkozású kéziratot is találtak, melyek ez ország régiségei iránt különös érdeklődést keltettek. Egy német származású angol indológus, Hoernle vette észre e leletek fontosságát, megindította a rendszeres munkát s kiváló részt vett a filológiai feldolgozásban is.

Az első nagyarányú keletturkesztáni felfedezések azonban Stein Aurél nevéhez fűződnek, ki 1900-ban és 1901-ben az indiai kormány támogatásával Keleti Turkesztán déli részébe, Khotan vidékére vezetett expedíciót, mely rendkívül gazdag leletanyaggal tért vissza. Ekkor indul meg a nagyobb arányú kutatás, melyben Európa nagy nemzetei egymással versenyezve vesznek részt.

1902—3-ban kutat Keleti Turkesztánban az első német

expedíció és pedig a turfáni oázison, Grünwedel és Huth részvételével ; 1904-től 1907-ig a második és harmadik, Turfán, Qomul, Qarašar és Quča vidékén, melyet Le Coq és Grünwedel vezetnek ; 1913—14-ben a negyedik, Quča és Maral-baši vidékén Le Coq vezetésével. A németek tehát az ország északi részét kutatták, főleg Turfán vidékét s rengeteg régi kéziratot és egyéb régiséget szállítottak Berlinbe.

Stein Aurél 1906—8-ban járt újra Keleti Turkesztánban, most is leginkább a déli részen s nagyszerű felfedezéseket tett, melyek között a legnevezetesebb az Ezer Buddha Barlangjainak felkutatása a messze keletre levő tun-huangi oázison, hol Stein egy egész könyvtárt talált régi nagybecsű kéziratokból. Utána egy francia tudós is járt itt, Paul Pelliot, a kiváló sinológus, ki szintén gazdag anyagot vitt magával. 1913—14-ben még egyszer járt Stein Keleti Turkesztán déli részén ;¹ majd Turfán vidékét is felkereste, újabb nagy mennyiségű tudományos anyagot fedezve fel és mentve meg. A keletturkesztáni kutatásokban az oroszok is élénk részt vettek és sok emléket szállítottak Szentpétervárra. A japánok is részt vettek e kutatásokban.

E nagyszerű leletekhez méltó volt az a tudós gárda, mely ezeket feldolgozta, illetőleg a további feldolgozás alapjait megvetette. Egy nevet emelek ki csak, egy német tudósét, F. W. K. Müllerét, ki páratlan tudással és találékonysággal döntötte el a keletturkesztáni régiségtudomány legnehezebb kérdéseit.

Nagy jelentőségű az ujjur régiségtan szempontjából egy finn tudósnek, Ramstedt G. J.-nak 1913-ban megjelent kiadványa : „Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei“ (Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXX.). Ramstedt 1900-ban, majd 1909-ben egy-egy türk betűs ujjur feliratot talált Észak-Mongolországban, az ujjurok régi hazájában.

Ez nagy vonásokban az ujjur filológia harmadik korszakának története.

Vajjon milyen rész jutott volna ebből a munkából Körösi Csoma Sándornak, ha 1820 vagy 1850 táján eljut az ujjurok földjére ?

¹ L. Stein Aurél, Ősi ösvényeken Ázsiában. Budapest (M. Tud. Akadémia), 1934.

Csomának az ujugrok földje, az ujugur tanulmányok utáni vágyódása örökre vágy maradt. Ifjú korában azt olvasta, azt tanulta, hogy az ujugrok a magyarok ősei. Ide indult ő, az ujugrok földjére. De ide akkoriban nem lehetett eljutni s midőn ez bizonyossá vált előtte, épp akkor találkozott Moorcroft angol utazóval, ki őt a tibeti nyelv és irodalom tanulmányozására buzdította s pénzzel is ellátta. Csoma kétségtelenül ismerte Isaac Jacob Schmidtnek előbb ismertetett véleményét, hogy az ujugrok a tibetiekhez tartoznak. A tibetivel való foglalkozás tehát a magyar őstörténet szempontjából nem látszhatott előtte érdektelennek. S mint vérbeli tudós, nem innen-onnan felszedett adatokkal akart dolgozni, hanem teljes erejével neki vágott a tibeti filológia akkor még egészen irtatlan őserdejének, melyben eszközöket teremtett a kutatásra, utakat csinált, áttekintést nyújtott, mások számára lehetővé téve a további munkát. Körösi Csoma Sándor tudományos koncepciója tehát világos és egységes. Korai halála megakadályozta abban, hogy tervét egészében megvalósítsa. Ha eljut az ujugrok földjére, akkor sem találta volna meg a magyarok őshazáját, de kétségtelenül nagy szolgálatokat tett volna a tudománynak.

Ha Jugriába, Nyugat-Szibériába megy Csoma, itt megtalálja, mint ahogyan pár évtized múlva Reguly Antal meg is találta, a magyarok őshazáját, a magyar nyelv legközelebbi rokonait. De nincs benne semmi sajnálni való, hogy Csoma nem Jugriába ment. Ő más úton próbálkozott, ott is talált még meg nem nyitott területeket s ezek feltárásáért örökre hálás neki a tudomány. Igazságtalan és a lényegét figyelmen kívül hagyja Vámbéry ítélete, ki azt írta Csomáról, hogy éretlen filológiai nézeteknek lett áldozata.¹ Téves ez az ítélet, mert arról, aki hihetetlen munkával és rendkívüli filológiai képességekkel egy új területtel gazdagította a tudományt, arról nem lehet mint áldozatról beszélni s azt sem lehet mondani, hogy éretlen nézet alapján indult el Csoma, mert azt a nézetet akkor itthon többek között egy Pray György, külföldön hozzá méltó kiváló tudósok, mint Deguignes, Fischer, Schlözer, Thunmann képviselték.

¹ Duka Tivadar, Körösi Csoma Sándor dolgozatai, 149.





KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJA, KARCAG